

על המסחר היהודי בין הים התיכון והודו במאה הי"ב

(והד לשמד היהודים בצפון אפריקה)

במאמרו "קיום לתולדות הכלכלה של היהודים וישובם במצרים בימי הביניים" דן ד. נוישטדט על תנועה מסחרית חשובה בין מצרים והודו, על השתתפותם הפעילה והניכרת של היהודים בתנועה הזאת וכן על נדודיהם אל מרכזי המסחר החשובים בים התיכון ולאורך התחנות ממצרים להודו, על אף נתוק קשרי המשפחה, שהיה כרוך בנדודים אלה. דוגמה מאלפת להארת התנועה המסחרית היהודית בימי הביניים ולפזורי משפחות יהודיות בחופי-ים שונים שמורה גם בתעודת הגניזה Cambridge T. S. 10 J 10 Fol. 15 שלא נתפרסמה, כנראה, עד היום. ענין נוסף ונכבד בתעודה זו הוא הד חרבן קהלות ישראל בצפון אפריקה, עקב כבושי של עבד אל-מואמן, בסוף המחצית הראשונה של המאה הי"ב. בתעודה הנדונה פונה אברהם בן פרחיה בן יגו אל אחיו מבשר בן פרחיה בן יגו, הגר יחד עם האח השני יוסף באלמהדיה שבצפון אפריקה, ומבשר לו, כי יצא את הודו וכי הגיע בשלום אל עדן שבדרום ערב, הוא, רכושו, נפשו וילדיו (על כך "ידו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם"). מהודו הביא הכותב ממון רב, לא רק כדי מחית משפחתו, כי אם גם כדי מחית משפחות אחיו ואחותו ברכה. הוא כועס על אחיו מבשר על אשר בא למצרים ולא המשיך דרכו אל עדן. שלש פעמים חוזר הכותב ומפציר באחיו למהר ולבא לעדן. עליו, על האח, להחפו ככל האפשר ולבא אליו בכל התנאים, כדי לקבל מידיו את הממון ואת הברכה אשר הביא עמו מהודו. מוטב, כי יפול הכסף בידי האחים מאשר יפול בידי אנשי גרבה מצפון אפריקה, העושים כנראה בעיר עדן. אברהם בן פרחיה, השב מהודו, רואה את עצמו כיוסף בשעתו, שנדד לארץ אחרת ויהי לברכה לאחיו: "רדה אלי אל תעמוד — פונה הוא אל אחיו — וכלכלתי אותך שם" (בראשית מ"ה ט', י"א), כי הרכוש, אשר צבר, הוא רכוש כל אחיו ובני משפחתו. הוא מבקש להודיע את האח יוסף ואת האחות ברכה, כי לא ינהג בהם בקמצנות וכי כל הכסף "נתון בידיהם". יבוא נא איפוא האח במהרה ויקבל את הכסף, למען יוכל לשאת ולתת בו לטובת בני המשפחה. הכותב מודיע את אחיו כי עמו בעדן בן ובת (הוא היה מרוחק איפוא מבני משפחתו שנים רבות). את בתו, שהגיעה לפרקה, אין הוא רוצה להשיא לאדם זר, כי אם לאחד מבני

(1) "ציון", שנה ב' חרציו, עמ' 216-255.

(2) בין הציונים הקצרים על תעודות-גניזה שונות, הרשומים בפנקסי, אני מוצא ציון על תעודה מרוססת BR. MUS. OR 5542 Fol. 20, המהוה גם היא מכתב מאת אדם שהגיע זה עתה מהודו. הכותב מספר, כי הודיע לשיך מצמון לשלח משלוח לפרס. כן הוא מזכיר גם את השיך אבו נצר. מכיון שהשיך מצמון והשיך אבו נצר נזכרים גם בתעודה הנדונה כאן (האחד הוא גיסו של רעהו), ומכיון שכותב המכתב השני מודיע כי הגיע מהודו ("אני וצלת מן אל הנד"), הרי שכותב שתי התעודות הוא איש אחד והוא מיוענו אברהם בר פרחיה בן יגו. התעודה השניה אינה תחת ידי והיא טעונה בדיקה.

אחיו יוסף, או לאחד מבני אחותו ברכה, ע"כ יבקש את אחיו מבשר לבחור את הטוב בבנים האלה. בקריאתו להחפו ולבוא מיד לעדן אין הוא מתכוון לקבלת הכסף בלבד, כי אם גם לקבלת ילדיו. הוא עצמו מתכוון, כנראה, לשוב לדרכי מסחרו עם הודו (ואולי גם עם פרס³), ואילו את ילדיו הוא אומר להחזיר לחיק משפחתו. כי אין גם הוא אומר להטלטל זמן רב במרחקים יש לימוד ממשאלתו לקבוע את מקום מגוריו ואת מקום מגוריהם של ילדיו בצפון אפריקה. רק אם לא יוכלו לעבור אל מהדיה, אפריקה, תוניס, או קירואן (כנראה משום גזרות השמד שנגזרו שם, ראה להלן), יושיב את ילדיו בעדן עצמה, או בקאהירה (מצר), או באכסנדריה של מצרים.

הכותב מרמז, בין שאר דבריו, גם על טיב מסחרו: הוא מודיע את אחיו מבשר, כי שלח אליו מצרימה, ע"י השיך אבו נצר בן אלישע, גיסו של השיך מצמון⁴, כחמשים אוקיות בשמים, ששויים ארבעים דינר. אמנם מפי אבו זכרי אלכהן אלסלגמאסי (מסלגמאסה, בצפון אפריקה) שמע כי המשלוח הגיע בשלום למצרים, אלא שהאח מבשר כבר לא נמצא בה והמשלוח נמסר בידי יהודי נאמן להביאו אליו לסיציליה.

את מכתבו מסיים הכותב בהודעה, כי אמנם הגיעה אליו השמועה על אשר אירע בחוף אפריקה, טראבלוס, גרבה, קרקנא, ספאקץ, מהדיה וסוסה (שהוא מונה אותן בסדר גיאוגרפי נכון), אלא שלא קבל עדיין כל מכתב, אשר יספר לו מי מת ומי נשאר בחיים במקומות האלה. המכתב נכתב בו תשרי, שנת א'ת"ס לשיטות.

ע"פ האדרסה מיועד המכתב אל שני האחים יוסף ומבשר בני פרחיה בן יגו והוא נשלח "אל מהדיה או זולתה מערי אפריקה". האדרסה, כשהיא לעצמה, מראה כי משפחת הסוחרים הזאת היתה ידועה יפה בכל ערי החוף של אפריקה הצפונית⁵. בני המשפחה היו סוחרים בין חופי צפון אפריקה, מצרים וסיציליה. אחד האחים הרחיק עד הודו והוא שולח מעדן שבדרום ערב את סחורתו אל אחיו הבאים לרגל מסחרם למצרים. הכותב איננו הסוחר היחידי מצפון אפריקה בעדן. עמו מצויים גם יהודים מגרבה ומסלגמאסה. הוא ירא למסור לידיהם את ההון אשר צבר, שמא יאבד. שהותו היתירה של הכותב במרחקים, מציאות אנשים מבני ארצו בעדן ומסחרם עם הודו ופרס מבליטים את נודדי היהודים ואת נתוק קשרי המשפחה עקב המסחר, הבליטה ברורה ביותר.

התאריך א'ת"ס לשיטות הולם את שנת 1149 בקירוב, והכותב—השומע על המאורעות שאירעו בצפון אפריקה רק לאחר שובו מהודו—מתכוון בודאי לגזרות ולשמד, שבאו בעקבות כבושיו של עבד אל-מואמן בשנת 61147. ברשימת שמות הקהלות היהודיות, אשר סבלו במאורעות אלה, אנו מוצאים, מלבד השמות גרבה, סוסה, מהדיה וטראבלוס, הנוכרות גם בהוספה לקינתו של ר' אברהם אבן-עזרא "אהה ירד עלי ספרד רע מן השמים וספור רב עלי מערב לזאת רפו ידי"7 וכו', עוד שני שמות נוספים, שלא נזכרו בכל המקורות על הגזרות ועל השמד בצפון אפריקה⁸, והם: קרקנא וספאקץ.

(3) ראה בהערה הקודמת.

(4) ראה הערה 2.

(5) מבין שמות האנשים, הזוכים לפריסת שלומו של הכותב, ראוי לתשומת לב השם לברט הדין בן

משה הדין, שהכותב מתייחס אליו בכבוד רב.

(6) השוה ב. צ. דינבורג, תולדות ישראל, ישראל בגולה, כרך ב', ספר א', עמ' 104, הערה 3.

(7) ההוספה נתפרסמה ע"י ר' אברהם חלפון ב"חיי אברהם". ראה שם, שם, עמ' 108, הערה 12.

(8) ראה שם, שם, עמ' 103-108. המקורות הללו מזכירים, כמובן, שמות שונים, שלא נזכרו בתעודתנו.

ה ת ע ו ד ה

(verso) כתאבי . . . [א]כותי איע'זיוין על'ן אמאל אכיהם אלמשתאק אליהם
אל'לה בקאהם] יוסף ומכשר בני פרחיה נע' בן יגו אל'לה יתיב גמע אל'לה שמלה בהם
מן יעני חתי יגתהר בחוצילה אלי ידיהם ומימי יקבל שכר טוב אברהם בר פרחיה נע' בן
בלג' תוגר אמונה אומן יגו אלי אלמהדיה אן שא או
גיראה מן בלאד אפריקיה

5

(recto) יאכי אנני מא אדרי מא אכתב בה . . .
מן כתר אלשוך ועצמה אלחוק פאסאל אל'לה פי קרב אלג'תמאע בכם עלי אפצ'ל אחואל
אלדי נעלמך בה יאכי באנני כרג'ת מן בלאד אל'הנר וחצלת פי עדן חמאה אל'לה
בל' סלאמה פי מאלי ופי רוחי ופי אולאדי ל'ה אלחמד עלי דלך ידו ל'מי חסדו ונפלאותיו
10 לכני אדם ואסעה אלדי אעלמך בה אן מעי מן אלרוק כתיר מא נעישו בה
כולנא אל'לה תעאלי יגע'ל הדא אלמאל מן רוקי ורוק אולאד'ן]
ואנא ע'צבאן ע'יך יאכי כתיר אלדי וצל'ת אל'ן מצר ולם תצל אלי עדן וקר אנפרת

באנפאד מילאי אלשיד מצמון¹
לך אלי מצר בארבעין דינ' זכדא [י'ג'ני] מקדרהא כמסין אוקיה עלי יד אשיך אבו נצר

אלסלגמאסי¹
בן אלישע יזכר בטובה וקר קאל לי אשיך אבו זכרי אל'כהן צהר מולאי אשיך מצמון
15 כאן אלזכאד קד וצל'ת אלי מצר באלסלאמה ולם יגרוך יאכי פי מצר ואנפרוהא לך

ארגו וצולהא אליך¹
אלי סקליה צחכה יהודי תיקא אסמה שמואל מן אהל סקליה וקר אל'קה
אל...⁵

אל'שיך [ס]לימ[א]ן אבן גבאי וערפני אנך כנת אנתהו עלי כבו אן ואחד ואס[אל]

יאכי תצל אלי עלי כל האל מן אלאחואל ולא תתואנה ר'ה אלי אל תעמוד
וכלכלתי אותך שם ומעי אבן ואבנה תחטממהם ותחטלם מעה[ס]
20 גמיע אלמאל ואנעמה המקום ימלא משאלותי לטובה ומשאלותיך
ותג' סריע תחטלם הדא אלמאל אכיר ממא יאכודוה אלנאם אלג'רבא
ותכצר אפצ'ל מן פי אולאד אכי יוסף או אולאד אכתך ברכה נוזגה אלי בנתי
פאדא גיית אמא אן נסכנו עדן או נסכנו מצר או אסכנדריה אן כאן
מא נקדר נמצי אלי אלמהדיה או אלי אפריקה אמא תונים או אלקירואן
25 ואל'ה אלמדבר ותכין עני' אכיך יוסף אפצ'ל אלסלאם ואולאדה אלסלאם ותקול
ל'ה יכול לך אכיך אברהם מא ואל'ה אשח ע'יך בשי הדא אלמאל אלדי מעי]'
בין יריך וכדלך אכתי ברכה תסלם עליה ועלי אולאדהא ותקול ל'הא
כדלך וקר בלגני מות זוג ימן מעמר ומא חקקת דלך פאן כאן דלך
צחיה אל'ה יחסן עואכס פיה וחק הדה אלאחרף ל'קד עז עלי אלעזא פיה
30 ואחר ותכין עני צהרי מרואן בן זכרי נע' בן כחאר אפצ'ל אלסלאם אל'לה
יחיה ויחרסה עליכם וכדלך אבו אלברכאת בן קיומא מכצוין באפצ'ל אלסלאם
ואל'ה אל'ה תם אל'ה אל'ה לא תתואנא ען אלוצול' תאכד הדא אלדרהם
אלדי כסכתה תביע בה ותשתרי אן שא אל'ה ואקל מן דלך פיה אלכפא[ניה]
ולו גיית נכתב מא פי קלבי מא ומעה כתאב ולא חואה כתאב

(1) המלים נוספו מעל לשורה.

35 נכתב בירח תשרי לסבע אן כליון מנה ערפכם אללה ברכתה שנת
אתם לא לשטרות ותכין עני ר משה החזן בר אברהם החזן נע

(שוליים): אפצ'ר אלסלאם ושלום ואכי ואולאדה וזוג[תה] מ[כצוצין] באלס[לאם] ואכתי וזונהא
מרואן ואולאדהא ובנתהא מכצוצין באל[סלאם... ובנת] עמי ואולאדהא ובנתהא[א] אלסלאם..
... .. וא אלסלאם אתה שלום וביתך שלום.

(verso) וקד אוצית אן תכן כתבי לכם ביד אלשיך אברהם בן יוסף נע אלבקאר
כתב אללה סלאמכם פאללה אללה, חסרע אלי באלמני אלי בסרעה אלי עדן אן שא אללה
ותקבל אלארין בין ידין מולאי לברט הדין בר כבוד מרינו ורכינו משה
40 הדין ינוח בנן עדן אפצ'ר אלסלאם ונמיע אצחאכנא בני גילי אפצ'ר אלסלאם ושלום
וקד בלגני מא טרא עלי בלאר סאחל אפריקה טראבלס וגרבה וקרקנא
וספאקין ואלמהדיא וסוסה ולס יצר כתאב נעלס מן מאת ומן עאש
ואללא אללה תכתבו ותאכדו ותנפדו ביד אלנאם אלתיקאת חתי תטמאן נפסי
ושלום.

ת ר ג ו ם

(verso): מכתבי אחי היקרים לי יאריך ה' את קיומם אחיהם הנכסף אליהם
יוסף ומבשר בני פרחיה נ"ע בן יגו יגמל ה' את אשר יטרח ישיב ה' את אחודו עמהם²
וישתדל בהגעתו אל ידיהם ומי"י יקבל שכר טוב אברהם בר פרחיה נע בן יגו
חסד—(או נדיבות-לב) סוחרים (ג) אמונת אומן אל מהדיה אם ירצה או זולתה
מארצות אפריקה.

5

(recto) אחי³ לא אדע את אשר אכתב
מרב הגעגועים ועוצם הכסופים. אבקש את ה' על פגישה קרובה עמכם במצבים הטובים ביותר.
אשר עמי להודיעך אחי הוא, כי יצאתי את ארצות הודו והגעתי לעדן, ישמרנה ה',
בשלום, עם כספי, גשמתי וילדי, השבח לאל, על כך ידו לי"י חסדו ונפלאותיו
10 לבני אדם⁴. ועתה, אשר אודיעך הוא, כי עמי רכוש רב למחית
כולנו. ה' יתעלה יתן ממון זה מחיתי ומחית ילדי
ואני כועס עליך אחי הרבה, אשר הגעת למצרים ולא הגעת עד עדן, ואני כבר שלחתי
במשלח⁵ אדוני השיך מצמון⁶
לך אל מצרים בארבעים דינר בשמים⁷, תגיע כמותם לחמשים אוקיות, עיי השיך אבו נצר
בן אלישע⁵ יזכר בטובה. וכבר אמר לי השיך אבו זכרי הכהן, גיסו של אדוני השיך מצמון.

(1) בשתי המלים "בלג תוגר", שהן מרוחקות במקצת מן המלים "אמונה אומן", ניכר שנוספו לאחר גמר
כתיבת הפסוק "ומי"י יקבל שכר טוב אמונה אומן". המלים הערביות האלה שמשו אולי קריאה אל מצפונם של
סוחרים, עובדי דרכים רחוקות, לראג למכתבים, כי יגיעו אל מחוז חפצם.
(2) *اجمع الله شملهم* — May God unite, or composed their disunited or discomposed —
state of Affairs (A. W. Lane, Arabic-English Lexicon 1872).
(3) ראש המכתב נקרע והוא חסר. (4) תהלים ק"ז ח'.
(5) האניה, או השיריה, בה שלח הכותב את הבשמים למצרים, היתה שייכת לשיך מצמון, אולם האישי
אשר הוליך את הבשמים עמו היה השיך אבו נצר בן אלישע.
(6) המלים נוספו מעל לשורה.
(7) *زبانہ* = A certain parfum (Lane)

- 15 כי הבשמים כבר הגיעו למצרים בשלום, אלא שלא מצאוך אחי במצרים ושלחום אליך
אקוה כי יגיעו לידיך⁶
אל סיציליה בלוית יהודי נאמן, שמו שמואל מאנשי סיציליה, וכבר השיגהו
השיך סולימאן בן גבאי והודיעני⁸
אחי היא כי תגיע אלי בכל מצב מן המצבים ואל תתמהמה, רדה אלי אל תעמוד⁹
וכלכלתי אותך שם¹⁰. ועמי בן ובת, תקבל אותם מידי ותקבל עמהם
20 את כל הממון והנעם (או הברכה). המקום ימלא משאלותי לטובה ומשאלותיך.
בא מהר לקבל את הממון הזה, מוטב מאשר יקוהו אנשי גרבה.
וראה נא את הטוב בבני אחי יוסף, או בני אחותך ברכה, למען נשיא אותו לבתי.
והיה אם תבא. אולם אם נושיב אותו בעדן או נושיב אותו בקאהירה או באלכסנדריה, במקרה
שלא נוכל לעבור אל מהדיה, או אל אפריקה, או אל תוניס, או קירואן,
25 ה' הוא המנחה. ופרוס במיוחד בשמי לאחיך יוסף את מיטב השלומות ולבניו שלום ואמרת
לו: כה יאמר אליך אחיך אברהם, באלהים, לא אנהג כך קמצנות בשום דבר, ממון זה אשר עמי
בין ידיך, וכן לאחותי ברכה, פרוס בשלומה ובשלום בניה ואמרת לה
כדברים האלה. וכבר נודע לי דבר מותו של בעל ימן מעמר ולא יכולתי לאשר זאת, והיה אם
אמת הדבר ייטיב ה' לנחמכם, וחי מלים אלה, כי קשו עלי התנחומים עלי
30 ביחידות. ופרוס במיוחד בשמי לגיסי מרואן בן זכרי נע בן בחאר את מיטב השלומות, ה'
יחיהו וישמררו לכם, וכן מיוחד אבו אלברכאת בן קיומא במיטב השלומות.
למען השם, ושוב למען השם, אל תתמהמה, (בא) ולקחת את הממון הזה
אשר הרוחתי, ונשאת ונתת בו¹¹, אם ירצה השם, וגם פחות מזה היה דיו.
ולו באת היינו כותבים את אשר בלבי, לא יספיק לו ספר ולא יכילנו ספר.
35 נכתב בירח תשרי, לאחר עבור ממנו שבעת ימים, יודיעכם ה' את ברכתו¹², שנת
את' א' לשטרות ופרוס במיוחד בשמי בשלום ר' משה החזן בן אברהם החזן נע

(שולים): מיטב השלומות ושלום. ואחי ובניו ואשתו מיוחדים בשלום ואחותי ובעלה מרואן
ובניה ובתה מיוחדים בשלום. (ולבת) דודי ובניה ובנותיה שלום.
. אתה שלום וביתך שלום.

(verso): וכבר פקדתי, כי יהיו מכתבי אליכם נתונים בידי השיך אברהם בן יוסף נע מוכר הירקות
יכתב ה' את שלומכם¹², ולמען השם החפו אלי בבאך, אלי במהרה, אל עדן, אם ירצה השם.

רבינו¹³

ותשק את האדמה "בין ידי" אדוני לברט הדין בר כבוד מרינו ורבינו משה
40 הדין ינוח בגן עדן במיטב השלומות ולכל ידידינו בני גילי¹⁴ מיטב השלומות ושלום.
וכבר נודע לי אשר אירע לפתע פתאם בארצות חוף אפריקה, טראבלוס וגרבה וקרקנא
וספאקן ומהדיה וסוסה, אולם לא הגיעני מכתב למען נדע מי מת ומי נשאר בחיים
ולמען השם כתבו וקחו ושלחו בידי אנשים נאמנים למען חרגע נפשי.
ושלום.

(8) לא אדע לתרגם את המלים הבאות. שאלתי כמה מומחים בלשון, אך על רגל אחת לא ידעו לעמוד

על פשר המלים האלה. האין התכן מעין "והודיעני כי הגעת עד ככר להם"?

(9) בראשית מ"ה ט'. (10) שם מ"ה י"א. (11) תמכור ותקנה בו. (12) ברכת כתיבה טובה.

(13) נוסף מעל לשורה. (14) המלים "בני גילי" יכולות היו להכתב עברית וגם ערבית.